

Bij de aanbieding van *Limburg. Een geschiedenis*

Op 28 maart 2015 vond in de aula van de Universiteit Maastricht de presentatie plaats van de nieuwe driedelige geschiedenis van onze provincie, *Limburg. Een geschiedenis*. Daarmee werd de viering van het 150-jarige jubileum van het sedert 27 mei 2013 Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG), afgesloten.¹

Na het welkomstwoord van drs. Karel Majoor, voorzitter van het Genootschap, kreeg deze uit handen van prof.dr. Paul Tummers, voorzitter van de redactie, het eerste exemplaar van het driedelige, 1600 pagina's tellende boekwerk. Aansluitende overhandigde Karel Majoor dit eerste exemplaar aan drs. Theo Bovens, gouverneur van Limburg, die daarna een woord van dank en waardering uitsprak.²

Na de aanbieding van het eerste exemplaar stond de rest van de middag in het teken van een symposium over de uitgave, waarbij drie externe referenten ieder een deel van het werk bespraken. Hans Mol besprak het eerste deel, Maarten Duijvendak deel 2, en Margit van der Steen de moderne tijd. De drie toespraken worden hieronder afgedrukt, waarbij natuurlijk de redactionele vorm van een toespraak, bovendien noodzakelijk beperkt in tijd, wordt gerespecteerd.

Foto's © Max Wijnen

1 Henk J.L.M. Boersma, 'Koninklijk' LGOG, *De Maasgouw* 132 (2013), p. 87; id., 'Jubileumviering 150 jaar (Koninklijk) LGOG', *De Maasgouw* 132 (2013), p. 88-91.

2 Henk J.L.M. Boersma, 'Limburg. Een geschiedenis', *De Maasgouw* 134 (2015), p. 2.

Een paar kanttekeningen bij het eerste deel van de middeleeuwse geschiedenis van Limburg

J.A. (Hans) Mol

Er zijn vast lezers die zich afvragen wat een middeleeuwenman uit Friesland die nog nooit iets over het Maasdal heeft geschreven voor zinnig commentaar kan geven op het eerste deel van de nieuwe geschiedenis van Limburg. Eerlijk gezegd heb ik me die vraag ook gesteld toen ik in een overmoedige bui de uitnodiging aangenomen had om deze bijdrage te verzorgen. Het zal wel niet veel helpen als ik meld dat ik van huis uit geen Fries ben maar een Zeeuw, uit hetzelfde dorp en met dezelfde achtergrond als Jan Peter Balkenende en Jan Cees de Jager. In mijn jeugd hoorde Limburg voor polder-Zeeuwen tot de wondere buitenlandse wereld van zand, heuvels en Roomsens, die al bij Woensdrecht begon. Wellicht stelt het sommigen gerust dat ik toch al als zes- en zevenjarige kennis heb gemaakt met Zuid-Limburg, op vakanties bij een kasteelhoeve in Slenaken, waar je zo leuk dammen in het riviertje de Gulp kon bouwen en je niet zo heel ver af was van echte bergen - die van Vaals bijvoorbeeld. Fascinerend was het om over een heel dal te kunnen uitkijken in plaats van uren naar de vlakke horizon op de Schelde.

In Friesland heb je dus ook bergen – aldaar terpen geheten – maximaal 10 meter hoog. Van daaraf loont het even goed de moeite een blik op de zuidelijke Maasprovincie te werpen, niet alleen vanwege het andere landschap maar ook vanwege de ten opzichte van Friesland afwijkende maatschappijstructuur. Vergelijken en verwonderen zijn immers de eerste stappen op weg naar kennis en inzicht. Het Friese kustgebied was net als het Maasdal in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen verhoudingsgewijs dicht bevolkt, maar maakte een heel andere ontwikkeling mee. Het raakte na de Frankische verovering niet gefeodaliseerd, hield opdringerige landsheren buiten de deur en wist zich ondanks zijn natuurlijke fragmentatie lange tijd als één territorium te presenteren. Misschien vormt het daarmee eerder een uitzondering of anomalie op het Europese patroon dan Limburg. Niettemin geeft de Friese optiek wel enig houvast om aan het slot van mijn verhaal nog kort een centraal probleem van Limburg aan te stippen, namelijk: hoe kan het dat een regio – en dat geldt zeker voor Maastricht en naaste omgeving – die deel uitmaakte van het hartland der Merovingen en Karolingen, in de loop van de Middeleeuwen geen eigen politieke macht heeft ontwikkeld maar verdeeld en opgesplitst

geraakt is onder naburige landsheerlijkheden. Limburg is een negentiende-eeuws maakwerk en dus voor de middeleeuwen een anachronisme, een zeepbel, in de woorden van Ubachs. Het was staatkundig sterk gefragmenteerd en bezat tot ver in de Nieuwe Tijd amper een eigen, tenzij lokale identiteit. Andere provincies kennen dat probleem ook wel enigszins – Zeeland is eveneens een 1815-constructie met een stuk Vlaanderen erin. Maar Limburg heeft het probleem in extreme mate. En dat heeft gevolgen voor de historische benadering ervan.

Commentaar op de opzet en aanpak

Voordat ik daar nader op inga, eerst echter het een en ander over de opzet en aanpak van de *Geschiedenis van Limburg*. Dit driedelige werk past in een reeks van provinciegeschiedenissen die de laatste decennia het licht hebben gezien. Denk aan die van Utrecht uit 1997, Holland uit 2002, Brabant (met inbegrip van Belgisch Brabant) uit 2004, Groningen uit 2008 en Zeeland uit 2012-2014. We kunnen eruit concluderen dat de regionale geschiedenis als nooit tevoren bloeit en dat er qua onderzoek veel vooruitgang is geboekt op tal van terreinen. Voor Friesland hebben we alleen nog maar een moderne geschiedenis voor de laatste twee eeuwen, en zoeken we naar een goed model voor het middeleeuwse part. Een reden te meer om deel 1 van Limburg nader te bekijken, naast dat van bijvoorbeeld Zeeland en Groningen.

Daarbij mag dan wel bedacht worden dat het in het geval van Zeeland en Groningen om lange termijnprojecten gaat met een uitgebreide financiering. Commissies zijn jaren aan het werk geweest, zelfs met het uitzetten van proefschriften die moesten uitmonden in kennis die beknopt in het overzichtswerk kon worden samengevat. Ze konden zodoende sterk sturend optreden en toewerken naar een handboek waarin landschap, politiek, economie, instellingen, religie, sociale structuur en cultuur systematisch zijn behandeld. De redactie van de geschiedenis van Zeeland heeft daarbij het geheel voor de periodisering voorzien van ijkpunten – voor het middeleeuwendeel zijn dat de jaren 400, 950, 1300 en 1550. Daarin wordt geduid hoe de samenleving in het Zeeuwse territorium veranderd was en hoe zij zich verhiel met andere gebieden. Iets dergelijks vinden we ook in de Groningse boeken waar drie auteurs voor drie grote perioden tekenden en elk deel een slotbeschouwing heeft waarin een poging wordt gedaan de samenhang en grote lijnen aan te geven.

De *Geschiedenis van Limburg* heeft een minder strakke opbouw. Volgens de inleiding van Ad Knotter ging het de redactie er in de eerste plaats om de resultaten van specialistisch en professioneel onderzoek van de afgelopen twee decennia over de brede linie te presenteren. De opdracht aan de auteurs was om te bepalen wat we nu meer en beter weten dan in de jaren zeventig. De themavelden waarbinnen veel vooruitgang is geboekt, hebben

daardoor de hoofdaandacht gekregen. Dat betekent dat relatief veel geleerden aan het woord zijn gelaten: te weten 22 (in deel 1), wat veel meer is dan de 9 in de geschiedenis van Zeeland en de 4 in die van Groningen. De afzonderlijke bijdragen hoefden niet door hoofdauteurs aaneengesmeed te worden tot een doorgaand verhaal. Meer een bundel dus dan een handboek. Dat is een keuze, die – al wordt het zo in de introductie niet verwoord – mede zal zijn ingegeven door de korte aanloop- en productietijd. Als ik het goed begrepen heb, is het project na een aanlooperperiode pas in 2010 echt gestart en moesten de boeken al binnen drie jaar worden gepresenteerd. Zo'n schema laat weinig ruimte voor vooronderzoek en afstemming.

Houden we daar rekening mee, dan hebben de redactie, de uitgeverij en de vele auteurs een bewonderenswaardige prestatie geleverd. De stukken, met om en nabij de 20 pagina's elk, zijn vlot geschreven en dus goed behapbaar. Sommige, meer inventariserende bijdragen zoeken het basismateriaal alleen in het territorium binnen de huidige provinciegrenzen, andere betrekken de naburige streken uitgebreid in hun beschouwing. Dat laatste zal aangemoedigd zijn door de redactie, maar niet dwingend voorgeschreven. De meeste – maar niet alle – stukken eindigen met een conclusie waarin de hoofdlijnen van het betoog worden samengetrokken. De vormgeving, in twee kolommen, is aangenaam, de illustraties zijn prachtig en met name de kaartjes fraai getekend en gekleurd; ik had er nog wel meer van willen hebben. Kortom, het is een prima blader en inzoomboek voor zowel de koffie- als de leestafel geworden.

De opbouw in grote lijnen is wel klassiek, met een visueel aangebrachte driedeling in 1. vroege middeleeuwen en alles daarvoor, 2. volle middeleeuwen en 3. late middeleeuwen. Het eerste part begint dan met een landschapsbijdrage, waaruit diverse elementen enigszins overlappen met andere artikelen, zoals die over kastelen en steden. Er zijn twee stukken prehistorie en drie archeologische bijdragen over de Romeinse tijd, waarover al het nodige is gezegd. De archeologie is ook in volgende perioden ruim vertegenwoordigd, met een mooi nieuw stuk van Frans Theuws over cultus, bezit en macht in de vroege middeleeuwen. Er is er eentje van Henk Stoeper over het platteland tussen 950 en 1200, en nog een van Jacob Schotten, over de stadswording in de Late Middeleeuwen. Die archeologische inbreng juich ik toe, want ik denk dat de samenwerking tussen archeologen en ruimtelijk geïnteresseerde mediëvisten de komende decennia nog veel gaat opleveren. Zolang elk zijn eigen methodieken maar streng genoeg hanteert en geen overhaaste conclusies trekt met leentjebuurlen van de ander. Wat dat betreft verdient Schottens nuchtere analyse van het karakter der oudste stenen burgerhuizen in Venlo een eervolle vermelding: de mythe van de mikwe – die overigens in een andere, bouwhistorische bijdrage nog wel als vaststaand wordt aangenomen – blijkt al te zwak gefundeerd te zijn geweest.

Politiek, kerk en cultuur

Op politiek en institutioneel vlak beschikt deel 1 over een stevig skelet. Het sleutelstuk is hier de bijdrage van Arnoud-Jan Bijsterveld over de machts- en territoriumvorming tussen 900 en 1200, waarin het thema van de elfde-eeuwse fragmentatie en de latere externe machtsvorming centraal staat. Aansluitend voor de late middeleeuwen zijn er de bijdragen van Jens Lieven over Gelre met het Overkwartier, van Hans van Hall over Brabant Overmaas, en van Jacques van Rensch over het tweeherige bestuur van Maastricht. Nooit geweten trouwens dat de slag bij Woeringen in 1288 zulke grote, verstenende gevolgen voor de verdeling van het Limburgse territorium heeft gehad. Tussen deze bijdragen past dan zeer wel de kastelenstudie van Wim Hupperetz en Hans Janssen over Limburg als drukst 'bekasteelde' regio van Nederland. Meer op zichzelf staat voorts Hans van Halls classificatie van de Limburgse steden. Heel anders van aard, maar machtsinhoudelijk aanvullend en verrijkend is het opstel van Aart Noordzij over de historiografie van Limburg in de late middeleeuwen. Niet dat de geschiedschrijving in alle opzichten door landsheerlijke gezichtspunten werd bepaald, maar de relatie blijkt toch wel zeer nauw te zijn geweest.

Ook kerkelijk wordt meer dan voldoende geboden: allereerst in het stuk van Régis de la Haye over kerk en cultuur in de vroege middeleeuwen, vervolgens in de bijdrage over bisdommen, kapittels en kloosters in de periode tot 1200 van Arnoud-Jan Bijsterveld, en tot slot in de beschrijving van kerk en religie in de late middeleeuwen van Krijn Pansters. Elk van deze drie auteurs legt zijn eigen accenten. Stellen de eerste twee logischerwijs de instituties centraal, de laatste plaatst de gelovige mens meer in het middelpunt van zijn beschouwing. Het gaat Pansters om de godsdienst in haar antropologische dimensie, wat inhoudt dat hij veel interesse heeft voor volksdevotie en wonderbeleving, moralisering, disciplineren en boekcultuur. Aan die onderdelen van de religiositeit blijkt aan het slot overigens moeilijk een eigen regionaal karakter toe te kennen: veeleer zou sprake zijn van een variant op een algemeen Europees patroon.

Voor de vergelijking was het interessant geweest wanneer de individuele kerken en kloosters van de late middeleeuwen net zoveel aandacht hadden gekregen als die van voor 1200, desnoods in een aparte bijdrage. Mogelijk had dan bij het inzoomen op bepaalde instellingen qua tempo en fasering toch een aantal bijzondere patronen aangewezen kunnen worden, qua beïnvloeding van, en door instellingen in omringende streken. Denk aan de sterke interactie tussen de kartuizers, de kruisheren en andere moderne devoten. Op dit terrein lijkt me nog heel wat onderzoek te verrichten. Dat geldt stellig ook voor de al wat oudere ridderorde- en hospitaalstichtingen, die er nu wat bekaaid vanaf komen. Mogelijk heb ik niet goed gezocht, maar ik zag de antonieten van Maastricht en johannieten van Mechelen nergens vermeld. Men zal het me niet kwalijk nemen dat ik als ridderordespecialist in dit verband pleit voor een grondige studie naar de centrumfunctie van

de Nieuwenbiezen voor de Duitse Orde in de Zuidelijke Nederlanden na 1360. Niet het latere kasteel van Aldenbiezen vormde het middelpunt van het gelijknamige ordedistrict maar Nieuwenbiezen, dat blijkens de plaatjes die we ervan kennen, over een indrukwekkend complex in Maastricht heeft beschikt.

Voor de cultuur qua beeld en bouw en beleving is traditioneel veel ruimte ingelast. Ik noemde al de bijdrage van De La Haye. Vermelding verdient ook het chronologisch aansluitende stuk van Elizabeth den Hartog over kunst en cultuur van 800 tot in de vroege dertiende eeuw, waarin ze terecht haar blik op het gehele Maasland richt. In de romaanse periode hoort Maastricht dan tot de voornaamste cultuurcentra van Europa. Den Hartog stelt vast dat de verschuiving van het machtszwaartepunt naar de landsheerlijkheden grote gevolgen voor de artistieke kwaliteit heeft gehad. Timmers blijkt gelijk te hebben gehad: Maastricht raakte zijn voortrekkersrol op het gebied van kunst en architectuur kwijt; voor de twaalfde- en dertiende-eeuwse kerkelijke bouwwerken van Rolduc en Roermond bijvoorbeeld oriënteerde men zich op Keulen.

Deze conclusie zet meteen de toon voor de Limburgse cultuuruitingen van de late middeleeuwen, die deels in de steden moeten worden gelokaliseerd. Mogelijk juist omdat ze een minder hoog niveau hadden dan vóór 1200, is er vanouds weinig onderzoek naar gedaan. Het gevolg is dat er nog veel basiswerk moest en moet worden verricht. In een aantal bijdragen presenteren de auteurs zo recente resultaten van inspanningen op uiteenlopende terreinen. Qua architectuur geeft Birgit Dukers een overzicht van de laatmiddeleeuwse burgerhuizen. Rob Dückers bespreekt de gedecoreerde handschriften – die overigens wel in groepen onderscheiden kunnen worden. En Paul le Blanc inventariseert de laatmiddeleeuwse muur- en gewelfschilderingen, met de voor sommigen misschien teleurstellende conclusie dat ook op dit terrein nergens van een specifiek Limburgse stijl sprake is. Peter Nissen rondt deze groep bijdragen af met een wat breder gepenseelde beschouwing over de stadscultuur in het Maasdal. Dat doet hij onder meer door de stad – met Maastricht als blikvanger – als sacrale ruimte te beschouwen, vanuit de overweging dat elke middeleeuwse stad er uiteindelijk naar streefde het hemelse Sion te weerspiegelen, niet alleen met tempels en kerken maar ook met een voortdurende temporele presentie via processies en dergelijke.

De themavelden van politiek, kerk en cultuur – met inbegrip van de archeologische benadering – zijn daarmee goed afgedekt in het eerste deel van de Limburgse geschiedenis. Desiderata zijn er wel aan te wijzen, op militair historisch terrein bijvoorbeeld, maar dat is onvermijdelijk bij zulk soort overzichtswerken. De lezer wordt in dat geval aangeraden zijn toevlucht tot een ouder handboek te nemen. Om één belangrijk manco kunnen we echter niet heen, namelijk dat de sociale en economische ontwikkelingen maar heel zijdelings aan de orde komen. Kennelijk hadden de voor de hand liggende auteurs allemaal

andere prioriteiten. De redacteurs zaten en zitten daar kennelijk wel mee, want aan het eind van de inleiding doen ze een poging in trefwoorden dan toch de grote lijn op dit gebied te schetsen. Verder verwijzen ze door naar de economisch-historische bijdrage van Erwin Steegen in deel twee, die ik voor mijn kanttekeningen jammer genoeg niet meer heb kunnen nalezen. Vermoedelijk betreft het een stevig noodverband, maar de schoonheidsprijs verdient deze oplossing niet.

Oorsprong van de staatkundige versnippering

Blijft nog de fascinerende vraag te beantwoorden – fascinerend vanuit Fries perspectief tenminste – waarom het Limburgse gebied van Maasdal en mondingen van zijrivieren, dat in de vroege middeleeuwen verhoudingsgewijs al zo rijk was en tot het Frankische hartland behoorde, zelf niet de kern van een eigen landsheerlijk territorium is geworden. Een deel van de verklaring lijkt juist al in die Frankische tijd gezocht te moeten worden. Frans Theuws maakt, steunend op het bezitshistorisch onderzoek van Rolf Hackeng, aanmerkelijk dat Maastricht in de zevende eeuw een belangrijk centrum, of zelfs *het* epicentrum van de Merovingische koningsmacht is geweest. De vestiging van de bisschopszetel te Maastricht past in dat beeld. De materiële basis werd gevormd door een omvangrijk kroondomein waarvan zeker de latere Sint Servaasgoederen van Vroenhoven en op tal van andere plaatsen meer naar het westen, en wellicht ook het latere paltsbezit van Meerssen deel heeft uitgemaakt. De machts- en bezitsovername door de Pippiniden, die hun eigen goederen meer in het oosten en zuiden hadden, bracht daar dan verandering in, in zoverre ze de verhuizing van de bisschop naar Luik bevorderde en in Maastricht een tweedeling van het domein veroorzaakte. Zo bezien is het Maastrichtse twee-herenbestel met de OLV en de Sint Servaas als respectievelijk Merovingische en Karolingische love baby's, dus van zeer oude oorsprong.

In de negende en tiende eeuw speelde deze structurele dualiteit nog geen belangrijke staatkundige rol, omdat de heersers toen nog geen vaste residenties hadden. In de elfde en twaalfde eeuw lijkt dat anders te zijn geworden. De opgang van Luik als centrum van een prinsbisdom leidde tot een dependancestatus van het ene deel van Maastricht. Het andere deel had vervolgens te lijden onder de omstandigheid dat de koning, die er direct en indirect over kon beschikken, na de investituurstrijd zeer snel aan macht inboette. Zijn hoven en paltsen werden tot restdomeinen die maar het beste aan individuele kerkelijke instituties konden worden meegegeven. Aan Sint Servaas bijvoorbeeld of aan de proosdij van Meerssen. Anders dan de opkomende gravendynastieën konden en wilden deze instituties hun oude domeinen niet gebruiken voor machtsuitbouw en politieke territoriumvorming. In veel andere regio's kreeg het territoriaal gezag vastere vorm door de ontginning van woeste gronden, waarover de machthebbers vanuit centrale domeinen en

met geïsurpeerde wildenisrechten hun hand konden uitstrekken. Zo bijvoorbeeld in de Hollandse en Utrechtse veenvlakten. Of in Friesland waar de veengebieden communaal in bezit werden genomen, wat dan weer terugsloeg op het bestuur van het oude land. In Zuid-Limburg kon dat niet lukken door de bovengenoemde fragmentatie van de oude domeinen die naast elkaar in de rivierdalen lagen. Zie daarvoor het mooie kaartje in de landschapshistorische bijdrage van Hans Renes. Elke hof werkte zich als het ware ontgin-nend langs de helling omhoog tot het plateau, waar men dan als vanzelf de buurman ontmoette. Zodoende werd de fragmentatie van het oude land in de twaalfde en dertiende eeuw voortgezet op het nieuwe.

Ten opzichte van de noordelijke gewesten die pas na 1100 tot bloei kwamen - niet in de laatste plaats door grootschalige ontginningen - lijkt Limburg aldus een bijzondere regio. Arnoud-Jan Bijsterveld heeft echter wel terecht betoogd dat Limburg in dit op-zicht toch geen uitzondering op de Europese regel vormt. Elders in het Maas- en Rijnge-bied, en verder naar het oosten, waar de koningsmacht eveneens sterk verzwakt raakte, vindt men voor diverse oude cultuurregio's eenzelfde ontwikkeling van versnippering in 'Kleinlandschaften'. De Karolingische domaniale infrastructuur kon alleen dáár een bouwsteen van territoriaal gezag worden waar ze in handen van krachtige aristocratische dynastieën kwam die ze met nieuwe instrumenten - zoals stadstichtingen - in hun eigen machtsbases wisten te integreren. Zo bijvoorbeeld de graven van Gelre, die van Loon en de hertogen van Brabant.

Het is vast geen nieuw en verrassend inzicht dat ik u hiermee bied. Ik zou het echter wel willen aangrijpen om te pleiten voor verder onderzoek naar domeinen en grondbezit. Dat zou dan het beste interdisciplinair kunnen: economisch en juridisch-institutioneel naast landschappelijk-ruimtelijk en archeologisch, voor zover die twee niet gelijk met elkaar oplopen.